

№ 83 від 17.06.2022

НАУКОВИЙ ВИСНОВОК

щодо правової позиції про інститут процесуального представництва та інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб у цивільному судочинстві

Членами Науково-консультативної ради при Верховному Суді д.ю.н., проф. Н. С. Кузнецовою, д.ю.н., проф. О. О. Котом, д.ю.н., проф. А. Б. Гриняком, д.ю.н., проф. О. В. Дзерою, а також к.ю.н. О. С. Простибоженком, відповідно до листа Верховного Суду № 163/0/26-22 від 31.05.2022р., здійснено аналітичне дослідження окремих норм чинного законодавства України, що стосуються співвідношення інститутів процесуального представництва та захисту прав, свобод та інтересів інших осіб у цивільному судочинстві.

Для проведення наукового дослідження та надання відповідного висновку поставлено такі питання:

- 1. Чи є різними/тотожними процесуальні інститути: положення статті 58 ЦПК України (інститут процесуального представництва) та статті 56 ЦПК України (інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб)?*
- 2. Чи можливе застосування до змісту частини другої статті 172 СК України положень статті 56 ЦПК України?*

3. Чи має право особа на підставі частини другої статті 172 СК України та положень статті 56 ЦПК України, якщо вона не пред'являла позов на захист прав німецьких батьків, подати апеляційну скаргу?

4. Якщо така особа не має права на подання такої скарги, то чи має право така особа на касаційне оскарження ухвали апеляційного суду про повернення скарги?

Науково-правове обґрунтування

Конституція України серед основних засад судочинства передбачає забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення (ст. 129).

1. Відповідаючи на поставлені питання насамперед необхідно дослідити правову природу відносин, які виникають між повнолітніми дітьми та їх батьками у зв'язку із захистом прав та інтересів останніх. Відповідно до частини другої ст. 172 СК України повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, німецьких батьків як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень.

Разом з тим, такий підхід зустрічається не лише у ст. 172 СК України. Він також простежується прямо чи опосередковано у низці інших статей СК України. Зокрема, згідно з частиною другою ст. 154 СК України батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень. Відповідно до частини другої ст. 258 СК України баба і дід мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних внуків до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень. Аналогічна норма закріплена і щодо низки інших осіб. Так, у відповідності до частини другої ст. 262 СК України сестра, брат, мачуха, вітчим мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх,

неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень.

Ще одним випадком представництва за законом є стягнення аліментів одним з батьків на повнолітнього сина чи дочку, який/яка продовжує навчання (ст. 199 СК України). Зокрема, згідно з частиною третьою ст. 199 СК України право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів має той з батьків, з ким проживає дочка, син, а також самі дочка, син, які продовжують навчання. При цьому, відповідно до ст. 179 СК України саме дитина є власником відповідних аліментів. А тому такий з батьків може діяти лише як її представник за законом, а не від власного імені та у власному інтересі. Тобто, один з батьків не має права ініціювати спір про стягнення аліментів на свою користь, оскільки це суперечить суті відносин власності (дитина є власником аліментів) і відносин представництва, які в даному випадку виникають між такою повнолітньою дитиною та одним з батьків.

Зрештою, за прийомними батьками (ст. 256-2 СК України) та батьками-вихователями (ст. 256-6 СК України) СК України визнає статус законних представників дітей, які діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники.

Наведені вище випадки представництва, передбачені в СК України, не є чимось незвичним. Варто зауважити, що відносини представництва, які виникають в силу закону між родичами (кровними або ж цивільними), зародилися в римському праві та знайшли своє відображення у сучасному законодавстві європейських держав. У римському праві цей інститут отримав назву *mandatum praesumptum* (представництво, яке припускається) і був обумовлений особливостями розвитку римської сім'ї. Таке право представництва презюмувалося за певним колом членів сім'ї в силу самого закону, тобто без необхідності спеціальних повноважень і не потребувало подальшого схвалення з боку особи, яку представляють. Тобто, виступало

як цілком самостійний вид представництва за законом.

ЦК України закріплює перелік випадків законного представництва. Зокрема, згідно зі ст. 242 ЦК України (Представництво за законом) батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей. Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. Законним представником у випадках, встановлених законом, може бути інша особа.

Отже, ЦК України не закріплює вичерпний перелік випадків представництва за законом, а натомість містить бланкетну норму про існування інших випадків законного представництва, які можуть бути передбачені законом. Таким законом виступає у даному випадку СК України, який передбачає низку інших випадків представництва за законом.

2. Наступне питання, на яке необхідно надати відповідь, стосується правової сутності процесуального представництва. Насамперед, йдеться про те, чи виступає інститут процесуального представництва самостійним інститутом або ж є похідним від інституту представництва у матеріальному праві.

За загальним правилом інститут права – це сукупність правових норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини. Тривалий час у цивільно-процесуальній науці панувала думка про представництво в цивільному процесі як різновид цивільного представництва. Пізніше наукова спільнота схилилася до думки про самостійність цих двох інститутів, але водночас наголошувалося на певному взаємозв'язку і навіть обумовленості представництва в цивільному та цивільному процесуальному праві. На сьогодні все частіше набуває підтримки думка про міжгалузевий характер інституту процесуального представництва, маючи на увазі різні види судочинства.

Безумовно, що зміст правовідносин цивільного представництва та процесуального представництва є відмінним. Так, наприклад,

процесуальне представництво допускає участь у справі довірителя разом з представником (що є неприйнятним для цивільного представництва), обсяг повноважень представника визначається по-різному (у процесуальному представництві – передусім положеннями ЦПК, у цивільному – положеннями довіреності або відповідного договору), а такі повноваження мають відмінний період дії (у процесуальному представництві вони обмежуються часовими межами розгляду справи, тоді як у цивільному – часом чинності довіреності та/або відповідного договору) та ін. Зрештою, норми матеріального права передусім спрямовані на регулювання правовідносин між представником і довірителем, тоді як норми процесуального права насамперед регламентують відносини між представником і судом. Однак, при цьому, ЦПК України також частково врегульовує питання підстав і умов виникнення відносин представництва.

При цьому, на відміну від ЦК України, у ЦПК України чітко визначено випадки законного представництва. Зокрема, відповідно до ст. 59 ЦПК України (Законні представники) законного представника можуть мати лише малолітні, неповнолітні, недієздатні та обмежено дієздатні особи. Щодо інших осіб ЦПК України не вживає термін «законний представник», чим закладає протиріччя з вказаним терміном у матеріальному праві.

3. Чергове питання, яке потребує дослідження, стосується розмежування інституту процесуального представництва та інституту захисту прав, свобод та інтересів інших осіб. Процесуальне представництво прийнято визначати як правовідносини, в яких одна сторона (представник) на підставі закону, договору, статуту або адміністративного акту здійснює процесуальні дії в цивільному судочинстві на захист прав і охоронюваних законом інтересів іншої особи (довірителя). Як підкреслюється в науці процесуального права, представник діє від імені та в інтересах особи, яку він представляє. Як вбачається зі структури ЦПК України представник є учасником судового

розгляду (Глава 4 розділу 1 ЦПК України), але не є учасником справи, оскільки законодавчі положення про учасників справи об'єднані в параграф перший, а щодо представників – другий глави 4 розділу 1 ЦПК України. У такий спосіб законодавець підкреслив відсутність у представника самостійного (окремого) інтересу у вирішенні справи, який би відрізнявся від інтересу довірителя. Тобто, представник є лише виразником волі довірителя, а тому не може мати свого власного інтересу у вирішенні цивільної справи чи окремого процесуального питання.

Натомість органи та особи, яким законом надано право захищати права і свободи інших осіб, є учасниками справи (частина четверта ст. 42 ЦПК України). Відтак, у науці цивільного процесуального права підкреслюється, що визначальною ознакою вказаних суб'єктів є юридична заінтересованість, яка пов'язана з їх посадовими повноваженнями. Діяльність цих суб'єктів має особливу спрямованість: всі вони діють в процесі на захист чужих прав та інтересів, вони не є представниками, діють в процесі від свого імені і не зв'язані позицією тієї особи, яку вони захищають. Ця група осіб, захищаючи у цивільному процесі інтереси інших осіб, реалізують публічні інтереси правосуддя.

Неодноразово в науці цивільного процесуального права зверталася увага, що повноваження суб'єктів, яким законом надано право захищати права і свободи інших осіб, є відмінними. А це своєю чергою, зумовлює відмінність між такими суб'єктами. Найбільше такі відмінності проявляються між державними органами (прокурор, омбудсман) і фізичними та юридичними особами, яким надано право захищати права і свободи інших осіб. Результати аналізу ст.ст. 56, 57 ЦПК України (загалом це 13 частин) свідчать, що фактично фізичні особи згадуються лише у частині першій ст. 56 ЦПК України.

Зважаючи на відмінності між різними суб'єктами, яким законом надано право захищати права і свободи інших осіб, зауважується, що фізичні і юридичні особи можуть захищати права та інтереси інших осіб

незалежно від можливості таких осіб самостійно захищати свої інтереси. А відтак, це дає змогу зробити висновок, що діяльність фізичних і юридичних осіб у цивільному процесі не відповідає меті участі у цивільному процесі інших суб'єктів, яким надано захищати права та інтереси інших осіб, оскільки не йдеться про захист соціально вразливих категорій осіб.

Отже, інститут процесуального представництва та інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб є відмінним і самостійними інститутами цивільного процесуального права. Разом з тим, інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб не є однорідним. Найбільш особливим у ньому є захист прав та інтересів фізичними та юридичними особами. Основна дискусія між науковцями у даному випадку точиться навколо питання, чи захищають такі особи якісь публічні інтереси або ж навпаки фактично діють як представники, оскільки захищають приватноправові інтереси і не мають особистої юридичної заінтересованості, що зближує такі відносини з відносинами процесуального представництва.

4. Зрештою останнє питання у контексті цього дослідження стосується повноважень фізичної особи, яка захищає права, свободи та інтереси іншої фізичної особи. За загальним правилом, передбаченим частиною першою ст. 57 ЦПК України, органи та інші особи, які звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права та обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду. При цьому, згідно з частиною п'ятою ст. 56 ЦПК України особа, в чийх інтересах подано позов, набуває статусу позивача.

Необхідно зауважити, що стосовно повноважень прокурора та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини ЦПК України встановлює певні особливості або ж обмеження їх процесуальних прав. Наприклад, прокурор може вступити в справу за своєю ініціативою лише до початку розгляду справи по суті (частина третя ст. 56 ЦПК України),

тоді як для омбудсмана таке обмеження не застосовується.

При дослідженні повноважень суб'єктів, які звернулися до суду в інтересах інших осіб, необхідно з'ясувати чи можуть вони пред'являти апеляційну та/або касаційну скаргу у справі, в якій вони не брали участі до цього. Враховуючи цитоване вище положення ст. 57 ЦПК України щодо наділення таких суб'єктів правами позивача та положення ст. 43 ЦПК України щодо прав учасників справи, суб'єкти, які звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення, яке було ухвалене навіть у тому випадку, якщо вони не брали участі у справі. Такий висновок додатково обґрунтовується змістом частини другої ст. 56 ЦПК України, в якій йдеться про повноваження омбудсмана. Зокрема, такий суб'єкт може звертатися до суду з позовом (заявою), брати участь у розгляді справ за його позовними заявами (заявами), а також на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи. Зі змісту частини третьої ст. 56 та частини п'ятої ст. 57 чітко вбачається, що прокурор також має таке право.

Необхідно підкреслити, що фізичні та юридичні особи як суб'єкти, яким надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, безумовно наділені таким повноваженням, оскільки діють безпосередньо в інтересах особи, права і свободи якої вони захищають. Серед усіх суб'єктів, яким надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, фізичні та юридичні особи є найбільш наближеними (тобто мають найбільше спільних рис) до процесуального представника. І навіть з точки зору матеріального права досить часто розглядаються як законні представники, але в процесуальному праві діють саме як особи, яким надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Загальний висновок

1. Інститут процесуального представництва та інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб є відмінним і самостійними інститутами цивільного процесуального права. Разом з тим, статус суб'єктів, яким надано право звертатися до суду для захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, не є однорідним. Найбільш особливими серед них є фізичні та юридичні особи як суб'єкти, яким надано право захищати права, свобод та інтереси інших осіб, оскільки мета їх діяльності не спрямована на захист публічних інтересів.

2. У процесуальному праві законного представника можуть мати лише малолітні, неповнолітні, недієздатні та обмежено дієздатні особи. Натомість коло таких осіб у матеріальному праві є значно ширшим. Відтак, до таких відносин підлягає застосуванню положення статті 56 ЦПК України, тобто особи, які за нормами матеріального права розглядаються як законні представники, у процесуальному праві реалізують свої повноваження як суб'єкти, яким надано право звертатися до суду для захисту прав, свобод та інтересів інших осіб. Відтак, до змісту частини другої статті 172 СК України підлягають застосуванню положення статті 56 ЦПК України.

3. Оскільки фізичні та юридичні особи як суб'єкти, яким надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є найбільш наближеними до процесуального представника, враховуючи положення закону щодо прав таких суб'єктів (частина перша ст. 57 ЦПК України, ст. 43 ЦПК України), у комплексному тлумаченні щодо повноважень прокурора та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, то закономірним є висновок про наявність у таких осіб права на подання апеляційної скарги навіть у випадку, якщо такі особи не пред'являли позов на захист прав і свобод особи. Відтак, особа, яка діє на підставі частини другої статті 172 СК України та

положень статті 56 ЦПК України, має право подати апеляційну скаргу, навіть якщо вона не пред'являла позов на захист прав немічних батьків.

4. Оскільки така особа має право на подання апеляційної скарги, то відповідно така особа має право на касаційне оскарження ухвали апеляційного суду про повернення скарги.

*Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді, дійсний член (академік) НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України*

Н. С. Кузнецова

*Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді, член-кореспондент НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України*

О. О. Кот

*Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді, член-кореспондент НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор*

А. Б. Гриняк

*Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді, член-кореспондент НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України*

О. В. Дзера

*Старший науковий співробітник
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України,
кандидат юридичних наук*

О. С. Простибоженко